

વિહિની રંગેજો રાજ્યપાતે.

રચનાર

બળવંતરામ મહાદેવરામ મહેતા.

આવૃત્તિ પાંચમી.

સુરત.

ઇ. સ. ૧૯૧૭.

(સર્વ હક્ક સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

મીં કરશનદાસ નારણદાસ બુકસેલર—સુરત.

કીંમત બે આના.

VISIT...

LANZAROTE
Caliente.COM

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
જનતાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૭૭૩૬

છપાવનાર,

બાલુભાઈ કરસનદાસ નારણદાસ બુકસેલર

કે. નાણાવટ, સુરત.

છાપનાર

ઠાકોરદાસ માનસિંહ.

કે. “સુરત સીટી” પ્રેસ, ચૌરાના પુલ ઉપર, સુરત.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૦૩૬ વર્ગ

પુસ્તકનું નામ હિંદના ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યપદ્ધતિ

વિષય ભૂગોળ, ઇતિહાસ

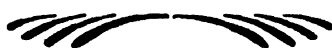
પ્રસ્તાવના.

દાકતર હંટરકૃત “ હિંદી રાજ્ય ” મિ. એચ. બી. કૃત “ હિંદના રાજ્યનું પ્રથમ પુસ્તક ” સને ૧૮૮૮-૮૯ ની સાલનું હિંદ સરકારનું બજેટ, વગેરે ગ્રંથોને આધારે આ ચોપડી રચી છે અને એમાં હિંદની રાજ્યપદ્ધતિની રૂપરેખા માત્ર આપી છે.

હલકા દરજ્જાની સરકારી નોકરીમાં દાખલ થનારા ઉમેદવારોની પરીક્ષાનું ધોરણ સરકારે ઠરાવ્યું છે તેમાં હિંદની રાજ્યપદ્ધતિના જ્ઞાનનો વિષય દાખલ કર્યો છે તેથી આ ચોપડી તેમને ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશા છે. તેમજ હિંદમાં ઇંગ્લેન્ડ અમલ ક્રિયા ધોરણે ચાલે છે તેની ઘણાં લોકોને ખબર નથી. અને રાજ્યની સઘળી દોરી પોલીસ અમલદારના અથવા ઘણું તો જીલ્લાના કલેક્ટરના હાથમાં છે એવું તેઓ માને છે તેથી તેમને પણ આ ચોપડી વાંચવાથી લાભ થશે એવું ધારવામાં આવે છે.

અમદાવાદ, માર્ચ સને ૧૮૯૧.

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

પહેલી આવૃત્તિ ખપી જવાથી આ આવૃત્તિ કહાડી છે. એમાં આજ લગીમાં થયેલા ફેરફાર દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. ઉપજ ખર્ચના આંકડા હિંદ સરકારના સને ૧૯૦૦-૧૯૦૧ ના બજેટપરથી આપ્યા છે.

અમદાવાદ, જુલાઈ ૧૯૦૨

હિંદની ઇંગ્રી રાજ્યપદ્ધતે.

હિંદ મોટો ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ છે. એનું ક્ષેત્રફળ લગભગ પંદર લાખ ચોરસ મૈલ છે અને એમાં ૩૧૫૦,૦૦,૦૦૦ હિંદના માણસની વસ્તી છે. રશિયા બાદ કરતાં બાકીના આખા રાજ્યવિભાગ યુરોપ જેટલો એનો વિસ્તાર છે. મહારાજા જ્યોર્જ પંચમ હિંદમાં પધાર્યા તે પહેલાં બંગાળા પ્રાંતનાં બે ભાગ કરવામાં આવ્યા હતા. બંગાળ અને પૂર્વ બંગાળ તથા આસામ અને એ બેમાંના દરેકને લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરના તાબા હેઠળ મુકવામાં આવ્યા હતા. પણ જ્યારે મહારાજા જ્યોર્જ અત્રે પધાર્યા ત્યારે તા. ૧૨મી ડિસેમ્બર ૧૮૧૧ને દીને એક જાહેરનામું તે નામદારે બાહાર પાડ્યું. તેમાં ફરમાવેલું હતું કે બંગાળ પ્રાંતનો એક અખંડ ઇલાકો ગવર્નરના તાબા હેઠળ મુકવામાં આવશે અને બિહાર, છોટાનાગપુર, તથા ઓરિસા એ ત્રણ પ્રાંતનો એક નવો ઇલાકો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરના તાબા હેઠળ મુકાશે અને તેની રાજધાની પટણા શહેર થશે. એ ગોઠવણ પ્રમાણે તેર પ્રાંતો નીચે પ્રમાણે છે:—

ગવર્નરના તાબા હેઠળ (ત્રણ ઇલાકા)

૧ મુંબઇ ઇલાકો

૨ મદ્રાસ ઇલાકો

૩ બંગાળ ઇલાકો

લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરના તાબા હેઠળ (ચાર ઇલાકા)

૧ બિહાર છોટાનાગપુર અને ઓરીસા

૨ આંધ્રા તથા અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંત.

૩ પંજાબ

૪ બ્રહ્મ દેશ અથવા બર્મા.

ચીફ કમિશનરના તાબા હેઠળ (૭ પ્રાંતો)

૧ મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ

૨ વાબ્ય સરહદનો પ્રાંત.

૩ બ્રિટીશ બલુચિસ્તાન

૪ આસામ

૫ અજમેર

૬ કુર્ગ

હિંદના ક્ષેત્રફળને લગભગ ત્રીજો ભાગ દેશી રાજ્યોમાં રોકાયેલો છે, અને તેઓમાં ભરતખંડની એકંદર હિંદના વરતીના શુભારે પાંચમા ભાગના લોકો વસે દેશી સંસ્થાનો છે. નાનાં મોટાં દેશી સંસ્થાનો સેંકડો છે, પરંતુ મુખ્ય સંસ્થાનો સાઠ કરતાં વધારે નથી. સાંથી મોટાં સંસ્થાનો હૈદરાવાદ, કાશ્મીર, નેપાળ, બેધપુર, ગ્વાલિયર, મૈસૂર, ભાવલપુર, ભોપાળ, રેવા, ઉદ્દેપુર, ઇંદોર, વડોદરા, પત્તીઆળા, ત્રાવણકોર, વિકાનેર, અને જેસલમેર છે. દેશી સંસ્થાનોના બાર જથ્થા નીચે પ્રમાણે કર્યા છે:-

ગવર્નર જનરલને હસ્તે.

૧ રજપૂતસ્થાન

૨ હૈદરાવાદ (નિઝામતું રાજ્ય)

૩ મધ્યહિંદ એજન્સી અનેબુદેલખંડ ગ્વાલિયર, ઇંદોર, ભોપાળ.

૪ મૈસૂર.

૫ મણીપુર.

૬ વડોદરા

સ્થાનિક સરકારની મારફતે

૭ મુંબાઇ સરકારના તાબાનાં દેશી સંસ્થાનો.

૮ મદ્રાસ " " "

૯ બંગાળા " " "

૧૦	પંજાબ	„	„	„
૧૧	સંયુક્ત પ્રાંતની	„	„	„
૧૨	મધ્ય પ્રાંતની	„	„	„

એમાંના એકે સંસ્થાનના રાજ્યકર્તાને લડાઈ કરવાની અથવા પરસ્પર કોલકરાર કરવાની સત્તા નથી, તથાપિ ખીજી બા-
બતોમાં દરેકને પોતાના સંસ્થાનમાં ઓછો વત્તો સ્વતંત્ર અધિકાર
આપેલો છે. પ્રત્યેક સંસ્થાનમાં ઇંગ્રેજ સરકાર તરફથી રેસિડન્ટ
કે પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે તેની વિદ્યમાન તે સંસ્થાન સર-
કાર જોડે પત્રવ્યવહાર ચલાવે છે. પ્રત્યેક રેસિડન્ટ કે એજન્ટ પો-
તાને સોંપેલાં સંસ્થાનોપર દેખરેખ રાખી કરાર પ્રમાણે ઠરા-
વેલી ખંડણી વસૂલ કરે છે. સરકાર જોડે કરેલા કોલકરારો રાજ્યો
પાળે છે કે નહિ તે જોવાનું, રજવાડામાં વાંધો પડે તેના ફેસલા
પોતાથી થઈ શકે તેવા હોય તે કરવાનું, તથા તેઓમાં પરસ્પર ટંટો
થતો અટકાવવાનું કામ એ અધિકારીને સોંપ્યું છે. રાજ્યો તરફથી
લોકોપર જૂલમ અથવા અન્યાય થાય છે તેવારે એ અધિકારીઓની
માફૂત સરકાર હાથ ધાલે છે તે સિવાય તેના રાજકાજમાં વચ્ચે પડ-
વાનો રિવાજ નથી. રાજ્યકર્તાનું મૃત્યુ થયેથી તેના વારસને ગાદીએ
બેસાડે છે. હુકમદાર વારસ ન હોય તો દત્તપુત્રને ગાદી આપે છે.
નવો રાજકર્તા બાળક હોય છે તો તેની વતી રાજ્ય ચલાવવાને
રીજન્સી નીમે છે અને તે ઉમર લાયક થાય છે ત્યારે તેને ગાદીપર
બેસાડે છે. પ્રત્યેક સંસ્થાનની સ્થિતિ તથા કદ પ્રમાણે જોઈતું લશ્કર
ઇંગ્રેજ સરકાર રાખવા દે છે.

સને ૧૮૫૮ ના કાયદાની રૂઢએ હિંદનો અધિકાર કંપનીના
હાથમાંથી જઈ રાજ્યગાદીને હાથ આવ્યો. તે
હિંદુ સ્વાતાન્ત્ર્ય કાયદા પ્રમાણે હિંદુ ખાતાનો સ્ટેટ સેક્રેટરી
સ્ટેટ સેક્રેટરી. નામે વજીર કેસરેહિંદ એટલે હિંદના શહેનશાહની
વતી હિંદ ઉપર અમલ ચલાવે છે. તે ઇંગ્લાંડના
મંત્રીમંડળનો સલાસદ છે અને મંત્રીમંડળ બદલાય છે તેની

જોડે એ પણ બદલાય છે. એની કૌન્સિલના સભાસદોની નીમણૂક સાત વર્ષ પર્ચતની છે; પરંતુ વિશેષ કારણોને લીધે બીજાં પાંચ ઇંગ્લાંડમાં વર્ષ લગી ફરીને નીમી શકાય. એમાં ઓછામાં તેની કૌન્સિલ ઓછા દશ અને ઘણામાં ઘણા ૧૪ સભાસદો હોય છે. તેમાંના ૯ જણા હિંદમાં ૧૦ વર્ષ લગી રહેલા અથવા નોકરી કરેલી એવા હોવા જોઈએ. સ્ટેટ સેક્રેટરી તમામ સાધારણ બાબતોમાં પોતાની કૌન્સિલના વધારે સભાસદોના મત પ્રમાણે ઠરાવ કરે છે. પરંતુ તાકીદે કરવાનાં કામોમાં, રાજકીય પત્રવ્યવહાર ચલાવવામાં, અને ગુપ્ત (સીક્રેટ) ખાતાને લગતી બાબતોમાં તેને પોતાની કૌન્સિલની સલાહ પૂછવી પડતી નથી. વર્ષી વરસમાં એકવાર બહુ કરીને મે મહીનામાં સ્ટેટ સેક્રેટરી પાર્લામેન્ટ આગળ હિંદની આવક ખર્ચનો અડસટો (બજેટ) રજુ કરે છે. અને તેજ વખતે હિંદના નૈતિક તથા આર્થિક સુધારા વધારાનો ટુંક એહવાલ રજુ કરે છે.

વાઈસરાય અથવા ગવર્નર-જનરલની નીમણૂક ગાદીપતિ કરે છે. એ નીમણૂકની સાધારણ મુદત પાંચ વર્ષની ગણવામાં આવે છે. તેમને હિંદમાં રહી પોતાના ઓફિસના કામ જોઈએ. કરવું પડે છે. હિંદમાં સાથી મોટા અમલદાર એઓ છે તેઓ મહારાજાના પ્રતિનિધિ છે અને સર્વ રાજ સત્તા તેમના હાથમાં છે.

પાર્લામેન્ટના કેટલાક કાયદાની રૂબરૂ વાઈસરાય અથવા ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કૌન્સિલને હિંદમાં સર્વોપરી ગવર્નર જનરલ સત્તા મળેલી છે, પણ તે ઇંગ્લાંડ માંહેલા હિંદ ઇન-કૌન્સિલ. ખાતાના સ્ટેટ સેક્રેટરીની સત્તાને આધીન છે, કાયદા પ્રમાણે અમલ કરવાની દરેક આજ્ઞા અને દરેક કાયદો ગવર્નર જનરલ-ઇન-કૌન્સિલને નામે નીકળે છે, પરંતુ અમુક * બાબતોમાં કૌન્સિલથી સ્વતંત્રપણે વર્તવાની સત્તા

* અતિ અગત્યની બાબતોમાં, અને વિશેષ કરીને લોકોનાં હિત અને

વાઇસરાયને આપી છે. દેશનો રાજ્યવહીવટ ચલાવવાને સરકારને જે અધિકાર આપેલા હોય છે કાયદા ધડવાનો (legislative) અને કાયદા અમલમાં મુકવાનો (Executive) તેથી ગવર્નર જનરલની જે કૌન્સિલ છે:—

(૧) રાજ્યવહીવટ કરનારી કૌન્સિલ—એમાં ગવર્નર—જન

રાજ્ય વહીવટ રલ સિવાય ધણું કરીને ખીજા આશરે છ સરકારી કરનારી કૌન્સિલ મેમ્બરો હોય છે. જે દેશમાં રાજ્યબંધારણના ઠરાવેલા કાયદા પ્રમાણે રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવામાં આવે છે તે દેશના પ્રધાનમંડળને મળતી આ કૌન્સિલ છે. એ સભા થોડા દિવસને અંતરે, બહુધા અઠવાડીઆમાં એકવાર, નિયમસર મળેછે અને પરરાજ્યો જોડે વર્તવાની રીતિ તથા દેશની અંદરના કારભારને લગતી બાબતો વિષે ચર્ચા કરી તેઓનો નિર્ણય કરે છે, અને કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલમાં મૂકવાના ખરડા તૈયાર કરે છે. એના મેમ્બરો પરરાજ્યો જોડેનાં કામકાજોનું ખાતું, વસૂલાત ખાતું, લશ્કરી ખાતું, સરકારી બાંધકામોનું ખાતું, ઇત્યાદિ રાજ્યનાં મુખ્ય ખાતાં માંહોમાંહે વહેંચી લે છે. કાયદા પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવનાર ભૂપતિ અને તેનો મુખ્ય દીવાન એ બેનું કામ વાઇસરાય પંડે કરે છે, અને તેના હવાલામાં ધણું કરીને પરરાજ્ય ખાતું હોય છે. પરરાજ્યો અને મંડળિક રાજ્યો જોડેનાં કામકાજોને લગતા વિષયો વાઇસરાય પંડે કૌન્સિલમાં મૂકે છે.

(૨) કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલ—આ કૌન્સિલ આખા બ્રિટિશ હિંદને માટે કાયદા બાંધે છે. હિંદમાં જૂદી જૂદી પ્રજાઓ વસે છે, તેમના ધર્મ જૂદા તેમના રીવાજ જૂદા, તેમની રીતભાત જૂદી

આબાદીની બાબતોમાં, જે કૃત્યથી હિંદ માંહેલા ઇંગ્રેજ તાબાના મુલકોની સલામતી, શાંતિ અથવા હિતને વિશેષે કરીને હાનિ થાય એવું ગવર્નર જનરલના ધ્યાનમાં આવે તે વારે, અગત્યના આકસ્મિક બનાવો બને તે વેળા.

તેથી હિંદ સરકારનો એવો નિયમ છે કે એક પ્રજાને કાયદો થાય અને બીજાને ગેરઘનિસાફ મળે એમ કદી થવું જોઈએ નહીં; કાયદા એવા બંધવા જોઈએ કે જેથી પ્રજાને અનુકુળ આવે. એ કારણથી સરકારને કાયદા બાંધવામાં મદદ કરવા માટે આ કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલ રાખી છે એમાં રાજવહીવટ કરનારી કૌન્સિલના સભાસદો જેસે છે અને વળી તેમની જોડે પ્રજાથી ચુંટાયેલા અથવા સરકારથી નીમાયલા સભાસદો પણ જેસે છે. એ કૌન્સિલમાં ૬૮ સભાસદો છે, તેમાં ૩૬ અમલદારો, અને ૩૨ પ્રજા તરફના હોય છે. પ્રજા તરફના પ્રતિનિધિ કેટલાક હિંદુ અને કેટલાક મુસલમાન છે. એની બેઠકોમાં જોવા જવાને છૂટ છે. સભાસદોએ કરેલાં બાપણો ન્યુરપેપરોમાં છપાય છે, તે લોકો વાંચે છે અને તેથી લોકોને જાણ થાય છે કે નવો કાયદો કેવો છે. પ્રજા તરફની કંઈ અડચણો કે વાંધો હોય તો તેપર ધ્યાન પોહચાડીને નવા કાયદામાં ફેરફાર કરવો પડે છે.

નવા કાયદાના ખરડા ગેઝેટમાં અમુક વેળા છપાવા જોઈએ એવો નિયમ છે તેથી તેઓની વધારે ખાતરી લાયક પ્રસિદ્ધિ થાય છે, જોકે કેટલાક ઇલાકાની સરકારો પર વિવેચનને માટે તે પ્રથમ મોકલવામાં આવે છે. ગવર્નર જનરલની એ કૌન્સિલે ઠરાવેલા કાયદા આખા બ્રિટિશ હિંદને કે જેટલા ભાગને માટે ઠરાવ્યા હોય તેટલા ભાગને લાગુ પડે છે.

મુંબાઈ તથા મદ્રાસ તથા બંગાળા ઇલાકાને માટે તથા પંજાબ બિહાર, છોટાનાગપુર ઓરીસા પ્રાંત અને સંયુક્ત પ્રાંતોને તથા મધ્ય પ્રાંતો માટે કાયદા બાંધનારી પ્રાંતિક કૌન્સિલો ઠરાવેલી છે. મુંબાઈ, બંગાળ, તથા મદ્રાસની કૌન્સિલોના વધારાના મેમ્બરોને એ ઇલાકાના ગવર્નરો નીમે છે. અને પંજાબ તથા સંયુક્ત પ્રાંતો વગેરેની કૌન્સિલોના મેમ્બરોને એ પ્રાંતોના લેફ્ટેનન્ટ-ગવર્નરો નીમે છે. પરંતુ લેફ્ટેનન્ટ-ગવર્નરોએ કરેલી નીમણૂકોને માટે ગવર્નર જનરલની મંજૂરી લેવી પડે છે. એ કાયદા બાંધનારી ઇલાકાની અને પ્રાંતોની

કોનિસલો પોત પોતાના ઇલાકાના અને પ્રાંતોને લગતી બાબતો વિષે માત્ર કાયદા કરી શકે છે, અને તેમના ઠરાવેલા કાયદાને માટે ગવર્નર જનરલની મંજૂરી લેવી પડે છે.

મુંબાઇ, મદ્રાસ બંગાળા, અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં એક એક

ન્યાયની હાઈ હાઇકોર્ટ છે, તેની સત્તા દીવાની અને ફાજલદારી કામમાં કોર્ટો સર્વોપરિ છે, પરંતુ તેના દીવાની ચૂકાદાપર ઇંગ્લાડમાં

ની પ્રિવિ કૌન્સિલની જ્યુડિશિયલ કમિટીને છે.

વટની અપીલ થઇ શકે છે. નાના પ્રાંતોમાંના પંજબ પ્રાંતમાં મુખ્ય કોર્ટ છે તેમાં ત્રણ જડને એટલે ન્યાયાધીશો બેસે છે; મધ્ય પ્રાંતોમાં એક જ્યુડિશિયલ કમિશનર છે તે એકલો બેસે છે; અને અયોધ્યા પ્રાંતમાં બે જ્યુડિશિયલ કમિશનરો છે. બ્રહ્મદેશમાં એક જ્યુડિશિયલ કમિશનર અને રીકોર્ડર છે. એ પ્રાંતમાં (યૂરોપી બ્રિટિશ પ્રજાની બાબતમાં રીકોર્ડરને હાઇકોર્ટને જેટલો અધિકાર છે તે સિવાય) જ્યુડિશિયલ કમિશનરને રંગુન શહેરમાં અને બ્રહ્મદેશના જે કોઈ ભાગમાં યૂરોપી બ્રિટિશ પ્રજાપર આરોપ આવે છે તે ભાગમાં તમામ ફાજલદારી કામો ચલાવવાનો અધિકાર રીકોર્ડરને છે. અમુક કામોને માટે જ્યુડિશિયલ કમિશનરે અને રંગુનના રીકોર્ડર ચૂકવેલા દીવાની કોર્ટના દાવાપર કલકત્તાની હાઇકોર્ટને અપીલ થાય છે. રંગુનની વિશેષ કોર્ટના મેમ્બરોનાં સરખાં મત પડે છે તે વારે તે કોર્ટ જે કામ હાઇકોર્ટ તરફ મોકલે છે તેનો પણ તે ચૂકાદો કરે છે, ગારો, ખાશી અને જેન્ટિયા તથા નાગા, એ ત્રણ કુંગરી મૂલ કા સિવાય આસામને માટે ન્યાયની બાબતમાં કલકત્તાની હાઇકોર્ટની સત્તા સર્વોપરિ છે. એ મૂલકોમાં આસામનો મુખ્ય કમિશનર દીવાની તથા ફાજલદારી કામો ચૂકવે છે, અને તેના ચૂકાદાપર અપીલ નથી. સુતાનની સરહદપર આવેલા દ્વાર પરગણાને માટે વિશેષ નયમો ઠરાવ્યા છે.

હિંદની ન્યાયની અદાલતોમાં જે કાયદા પ્રમાણે ઇન્સાફ કરવામાં આવે છે તે કાયદા મુજબ મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારના બ્રિટિશ હિંદના છે:—(૧) ઉપર કહેલી હિંદની કાયદા બાંધનારી કાયદા. (વરિષ્ઠ અને પ્રાંતિક) કૌન્સિલોએ અને તેમની પહેલાની સભાઓએ કરેલા કાયદા; (૨) હિંદને લાગુ પડતા બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના કાયદા; અને (૩) હિંદુઓ અને મુસલમાનોને લગતી બાબતોમાં તેમના વારસાના અને સંસારી કાયદા; અમુક જાત અને નાતના લોકોને લગતા શિરસ્તા કાયદા.

ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કૌન્સિલની હકૂમત હિંદના તમામ ભાગ પર સરખી શ્રેષ્ઠ ઠરાવેલી છે ખરી, તથાતિ વહીવટમાં તેનો અધિકાર સધળે પ્રત્યક્ષ ચાલતો નથી, આપણે પાછળ કહી ગયા છીએ કે રાજ્યવહીવટનાં સાધારણ કાર્યોને અર્થે બ્રિટિશ હિંદના ઇલાકા તથા પ્રાંતો ઠરાવ્યાછે, અને તે દરેકમાં વહીવટ કરનાર ગવર્નમેન્ટ (સરકાર)છે,

તે ઓછી વત્તી સ્વતંત્ર ભોગવેછે. મુંબાઇ, બંગાળ અને

મદ્રાસ, બંગાળ મદ્રાસ એ ત્રણે ઇલાકામાં પોતપોતાનું લશ્કર અને મુંબઈ ઇલાકા મુલ્કી ખાતું (સિવિલ સર્વિસ) છે. એ દરેકપર ગવર્નરનો

અમલ ચાલે છે અને તેની નીમણુંક પ્રત્યેક્ષ ઇંગ્લાંડથી થાય છે. તેના ઓફિસની મુદત પણ પાંચ વર્ષની છે. એ પ્રત્યેકમાં એક રાજ્યવહીવટ કરનારી અને એક કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલ છે. અને તેનાં કામે ગવર્નર જનરલની કૌન્સિલોનાં જેવાંજ છે. તથાપિ તેઓના ઠરાવેલા કાયદાને ગવર્નર-જનરલની મંજૂરી જોઈએ છે. પોત પોતાના ઇલાકાને માત્ર લાગુ પડે તેવાજ કાયદા તેઓ ઠરાવે છે અને ગવર્નર જનરલની મંજૂરી માગે છે. એમ એ ત્રણે ઇલાકાને પોત પોતાના ઇલાકાને લગતા કાયદા બાંધવાની સલા છે; અને સાધારણ રાજ્યવહીવટની બાબતોમાં ગવર્નર-જનરલ કવચિત્ હાથ ધાલે છે. તથાપિ આખી હિંદને લગતી કેટલીક સામાન્ય બાબતો—સમગ્ર રાજ્યનું મહેસૂલ, દેશનો ખચાવ, અને પરરાજ્યો તથા દેશી સંસ્થાનોને

લગતી ગોઠવણો--ની વ્યવસ્થા વરિષ્ઠ સરકાર તરફથી પ્રત્યક્ષ કરવામાં આવે છે. વળી ટપાલખાતાનો તથા તારખાતાનો વહીવટ પણ એની પ્રત્યક્ષ હકૂમત નીચે છે. રેલવેનો વહીવટ પણ ધણે દરજે એજ સરકારના હુકમ અથવા સલાહ પ્રમાણે ચલાવવામાં આવે છે.

કાયદા બાધનારી કૌન્સિલોની માર્ગત દરેલા કાયદાથી કેટલાક પ્રાંતોને બાતલ રાખ્યા છે. એ પ્રાંતોને નૉન રેગ્યુ-
 નૉન-રેગ્યુલેશન લેશન પ્રાંતો કહેવામાં આવે છે, તેઓ ઉપર હાઈ પ્રાંતો કોર્ટનો અધિકાર નથી. ઉદાહરણ, મુંબાઈ ઇલાકા-

માંનો સિંધ પ્રાંત નૉન-રેગ્યુલેશન પ્રાંત છે. વસૂલ બિઘરાવવામાં અને દીવાની ન્યાય કરવામાં કામદારોને પોતાનો અખત્યાર વાપરવાની વધારે છૂટ આપેલી છે; વહીવટના ધારાને પૂરેપૂરા ન લગાડતાં સ્થાનિક જરૂરીઆતો પ્રમાણે વર્તવામાં આવે છે; ન્યાય અને રાજ્યવહીવટ ચલાવનારા ખાતાં ધણે દરજે તેના તેજ અમલદારોને સોંપેલાં હોય છે. એ પ્રાંતોનો રાજ્યવહીવટ કેવળ બેકાયદે કે સ્વેચ્છિક રીતે ચલાવવામાં આવતો નથી. રેગ્યુલેશન પ્રાંતોના કાયદાનો બાવાર્ય ધ્યાનમાં રાખી અમલદારો વર્તે છે. પરંતુ જે કાયદા તેમને લાગુ કરવામાં નથી આવ્યા તેઓના શખ્દે શખ્દે પ્રમાણે વર્તવાને તેઓ બંધાયેલા નથી. એવા પ્રાંતોના કામદારોને સનંદી સિવિલ સર્વિસમાંથીજ પસંદ કરતા નથી, પણ લશ્કરી અમલદારો અને બિન સનંદી નોકરીમાંથી એ પસંદ કરવામાં આવે છે. રેગ્યુલેશન પ્રાંતના જીલ્લાનો વહીવટ કરનાર ચરિષ્ઠ અધિકારીને કલેક્ટર-માજિસ્ટ્રેટ કહે છે. નૉન-રેગ્યુલેશન પ્રાંતના જિલ્લાના જેવાજ કામદારને ડિપ્યુટી કમિશનર કહે છે; અને (પંજાબ પ્રાંત શિવાય નૉન-રેગ્યુ-
 હેપ્યુટિ કમિ- લેશન પ્રાંતના સર્વોપરિ અમલદારને લેફ્ટનન્ટ શનર. ગવર્નર ન કહેતાં મુખ્ય કમિશનર કહે છે. મધ્ય-
 પ્રાંતો, અને આસામ, એ નૉન-રેગ્યુલેશન પ્રાંતોનાં દર્શાત છે. બંગાળામાં અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં એ નૉન-રેગ્યુલે-

જ્ઞાન પ્રાપ્તિ છે. એ પ્રાંતોના જિલ્લાનો વહીવટ ચલાવનારા મુખ્ય અમલદારને 'ડેપ્યુટી કમિશનર' કહે છે તેપરથી તેઓ સદા ઓળખાઈ આવે છે.

દરેક ઇલાકાના ભાગને પ્રાંત કહે છે અને પ્રાંતોના ભાગને જિલ્લા કહે છે. જિલ્લાના અમલદારને કલેક્ટર કહે છે. તે પોતાના અધિકાર તળેના જિલ્લાનો જવાબદાર ઉપરી છે. તેણે પંડે કરવાનાં કામો બિન બિન્ન પ્રકારનાં છે, અને જેનામાં પુષ્કળ જ્ઞાન અને અસાધારણ શુદ્ધિ હોય તેજ એ કામો યથાર્થ અને બહુ સારી રીતે કરી શકે. સારા કલેક્ટરો પંડે ગામડાના લોકોના સુખને લગતી દરેક બાબત માં ધણી હોંસથી કામ કરે છે. અને તેઓને પોતાના સ્થળોમાં ધણી સ્વતંત્રતા તથા પોતાના મનથી હરકોઈ કામ ઉઠાવવાની કેટલીક છુટ આપેલી છે. પંજાબ, અયોધ્યા મધ્ય પ્રાંતો, બ્રહ્મદેશમાં કલેક્ટરને ડેપ્યુટી કમિશનર કહે છે. મુંબાઈ ઇલાકામાં કલેક્ટરોના ઉપરીને કમિશનર કહેવામાં આવે છે. એ ઇલાકામાં એવા ત્રણ કમિશનરો છે. એક ઉત્તર વિભાગમાં એક મધ્ય વિભાગમાં અને એક દક્ષિણ વિભાગમાં કલેક્ટરને માનિસ્ટ્રેટ પણ કહે છે.

“ કલેક્ટરનો અર્થ મહેસૂલ ઉઘરાવનાર મહોટો અમલદાર એવો થાય છે, કેમકે જૂના વખતમાં એ તેમનું મુખ્ય કલેક્ટર માજિ- કામ હતું. પણ હવે તેઓ કલેક્ટર અને માનિસ્ટ્રેટ સ્થિતિના કર્તવ્યો કહેવાય છે. કલેક્ટર-માનિસ્ટ્રેટના નામનો અર્થ જેતાં તેને કરવાનાં કામ બે પ્રકારનાં છે, તે મહેસૂલ ખાતાનો કામદાર હોઈ જમીનનું મહેસૂલ તથા ખીજે ખાતેથી વસુલ ઉઘરાવે છે; મહેસૂલને લગતા તથા ફેજદારી કામને લગતા અસલ દાવા તથા તે ઉપરની અપીલો પણ તે ચૂકવે છે. કલેક્ટર અને માનિસ્ટ્રેટ એ માનિસ્ટ્રેટ એ નામોમાં તેને કરવાનાં બધાજ કામોનો સમાવેશ થતો નથી. પોતાના જિલ્લાની પોલીસ, તુરંગ, કેળવણી, મ્યુનિસિપાલીટીઓ, રસ્તા, આરોગ્યતા, દવાખાનાં, સ્થાનિક કર વેરા,

અને અધિરાજ્યનું મહેસૂલ એ સર્વ બાબતો વિષે તેની નિત્ય કાળ-
જી રાખવી પડે છે. તેણે દેશીઓના રિવાજોની મહિતી મેળવવી
જોઈએ અને તેને તેમની ભાષા બોલતા આવડવી જોઈએ. કાયદામાં,
હિસાબી કામમાં, મેજિસ્ટ્રીના કામમાં, અને સરકારી કાગળ પત્રો
લખવામાં તે કુશળ હોવો જોઈએ. તેને કૃષિશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, અને
ધર્મનેરી કામનું પણ કાંઈક જ્ઞાન હોવું જોઈએ. વળી તેણે તમામ
વર્ગના જોડે સમ્યક્તાથી ચાલવું જોઈએ, અને પોતાના તાબાના
અમલદારોથી થતો અન્યાય અટકાવવો જોઈએ.

બ્રિટિશ હિંદમાં જિલ્લાની એકંદર સંખ્યા મુમારે ૨૬૭ છે.

તેઓનાં ૬૬ અને વસ્તીની સંખ્યા બહુજ ભિન્ન ભિન્ન

બ્રિટિશ હિંદમાં છે. તેઓનું સરાસરી ક્ષેત્રફળ ૩,૮૪૦ ચોરસ મૈલ

જિલ્લાની સંખ્યા અને સરાસરી વસ્તી ૮,૦૦,૭૨૩ માણસની છે.

તેઓનાં કદ અને મદ્રાસ છલાકાના જિલ્લા સરાસરી ઘણાજ વિસ્તાર-

વસ્તી. વાળા અને ઘણીજ ઘાટી વસ્તીવાળા છે.

મદ્રાસ સિવાય બીજા દરેક પ્રાંતમાં જિલ્લાના જથ્થા

કર્યા છે તેઓને વિભાગો કહેછે. એમાંના દરેક વિભાગ કમિશનરના

હવાલામાં છે. સિંધના સર્વથી ઉપરી અમલદારને કમિશનર કહે

છે. મુબાઇ છલાકા માંહેલા ગૂજરાત, મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર,

ઉત્તર કાનડાના અરાઢ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ કર્યા છે. એકનું નામ

ઉત્તર ભાગ, બીજાનું નામ મધ્ય ભાગ, અને ત્રીજાનું નામ દક્ષિણ

ભાગ છે. તેમાંના દરેક ભાગના ઉપરીને કમિશનર કહે છે. ઉત્તર

ભાગમાં અમદાવાદ, ખેડા. પંચમહાલ, ભરૂચ, સુરત, થાણા અને

કાલાબા છે; મધ્ય ભાગમાં નાશિક, ખાનદેશ, અહમદનગર, પુણા,

શોલાપુર, અને સતારા છે; અને દક્ષિણ વિભાગમાં ખેલગામ, ધાર-

વાડ કલાદગી, કાનડા, અને રતનાગિરિ છે. ઉત્તર ભાગના કમિશનર

ના તાબામાં પાલણનપુર, મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, પંચમહાલ, ખેડા,

સુરત, થાણા, અને કાલાબાની પોલિટિકલ એજન્સીઓ છે અને

તેનું હેડક્વાર્ટર અમદાવાદમાં છે; ખાનદેશ, સતારા, અને સોલાપુરની પોલિટિકલ એજન્સીઓ મધ્ય ભાગના કમિશનરના તાબા હેઠળ છે અને પુણ્યામાં તેનું હેડક્વાર્ટર છે; તથા ધારવાડ અને સાવંતવાડીની પોલિટિકલ એજન્સીઓ દક્ષિણ ભાગના કમિશનરના તાબા હેઠળ છે અને તેનું હેડક્વાર્ટર બેલગામમાં છે.

એ જિલ્લાના વળી નાના નાના ભાગો કરેલા છે. તેઓને અંગાળામાં પેટા વિભાગો, મુખ્યમંત્ર અને મદ્રાસમાં તાલુકા. તાલુકા અને ઉત્તર હિંદમાં અહુધા તેહસિલો કહે છે.

જિલ્લાના કલેક્ટરને મદદ કરવાને આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરો

અને ડેપુટી કલેક્ટરો હોય છે. તેઓને કલેક્ટર કલેક્ટરના મદદ- તરફથી જે તાલુકા સોંપવામાં આવે છે તેઓમાં નીસો. પોતપોતાની કચેરીઓ સહિત ફરી તેઓ ઊપજ

ખાતાની તપાસ કરે છે તથા ફોજદારી કામ ચલાવે છે. એમનાથી ઉતરતે દરજે જે અમલદારો છે તેઓ મુખ્યમંત્ર ધંધાકામાં મામલતદારો કહેવાય છે. પ્રત્યેક તાલુકા માટે જુદો મામલતદાર હોય છે, અને તાલુકો ઘણો મોટો હોય છે તો તેના પેટા મહાલ કરી મહાલ-કરી નામે અધિકારી રાખવામાં આવે છે. મામલતદારને વસુલાત ખાતાનો તથા માજિસ્ટ્રેટનો અધિકાર હોય છે. મામલતદારના હાથ નીચે અવલ કારકુન હોય છે તેને પણ માજિસ્ટ્રેટનો અધિકાર આપેલો હોય છે. મામલતદારોના વર્ગ આંધ્યા છે અને વર્ગ પ્રમાણે પગાર ઠરાવ્યા છે. માજિસ્ટ્રેટના ત્રણ વર્ગ છે. પહેલો, બીજો, અને ત્રીજો. પહેલા વર્ગના માજિસ્ટ્રેટને એ વર્ષ પર્ચેસ કેદની તથા રૂ. ૧૦૦૦) લગી દંડની શિક્ષા કરવાનો, બીજા વર્ગના માજિસ્ટ્રેટને છ મહીના લગી કેદની તથા રૂ. ૨૦૦) લગી દંડની શિક્ષા કરવાનો, અને ત્રીજા વર્ગના માજિસ્ટ્રેટને એક માસની કેદની તથા રૂ. ૫૦ લગી દંડની

શિક્ષા કરવાનો અધિકાર છે. બીજા તથા ત્રીજા વર્ગના માજિસ્ટ્રેટોના ફેસલાપર ડિસ્ટ્રિક્ટ માજિસ્ટ્રેટને અપીલ થઇ શકે છે. ડિસ્ટ્રિક્ટ માજિસ્ટ્રેટને પહેલા વર્ગના માજિસ્ટ્રેટના જેટલો અધિકાર છે અને તેના ચૂકાદાપર તથા પહેલા વર્ગના માજિસ્ટ્રેટના ચૂકાદાપર સેશન જડજને અને છેવટે હાઇકોર્ટને અપીલ થઇ શકે છે. કલેક્ટર અને ડિસ્ટ્રિક્ટ માજિસ્ટ્રેટ એ બંને ઓછા એકજ પુરૂષને આપવામાં આવે છે; તેઓ જુદા નથી હોતા. ગામોની વસૂલાત તથા ફાજદારી કામને તલાટીઓ, મુખી પટેલો, અને પોલીસ પટેલો હોય છે.

દરેક જિલ્લાને માટે પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ છે અને તેને સહાય કરનારા આસિસ્ટન્ટ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટો પોલીસ વોલીસ સ્વાત્ત. ઇન્સ્પેક્ટરો, ચીફ કોન્સ્ટેબલો, વગેરે અધિકારીઓ છે. પોલીસનું કામ ગુનાહુ થતા અટકાવવાનું તથા તોહમતદારોને પકડી ઇન્સાફને માટે માજિસ્ટ્રેટોને સ્વાધીન કરવાનું છે. પોલીસ ખાતાના ઉપરી અમલદારને ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ આવ પોલીસ કહે છે. હમણા બ્રિટિશ હિંદના પોલીસ ખાતામાં શુમારે દોઢ લાખ કામદારો, અને ગામડાંની પોલીસમાં આશરે સાત લાખ માણસો છે. હવડાં પોલીસના ચઢતાં દરજ્જાના માણસોની ફળવણીને માટે સ્કૂલો સ્થાપવામાં આવી છે જ્યાં તેમને પોલીસના કામની સારી બીજી માહિતી તથા શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

ન્યાય ખાતાની બીજી મોટી શાખા છે તેમાં સેઓર્ડિનેટ જડજો, સમાલકાજ કોર્ટના ન્યાય ખાતાની જડજો, આસિસ્ટન્ટ ન્યાય સ્વાતાની જડજો, અને ડિસ્ટ્રિક્ટ જડજો છે. સેઓર્ડિનેટ જડજોના બીજી શાખા એ વર્ગ પાડી કેટલાક દરજ્જા ઠરાવ્યા છે, અને તેમને પોત પોતાના વર્ગના દરજ્જા પ્રમાણે પગાર મળે છે. એ અધિકારીઓ બહુધા લેણદેણ, વારસાદિક દીવાની દાવા ચૂકવે છે; અને આસિસ્ટન્ટ જડજો તથા જડજોને દીવાની કામ અને દીવાની ફાજદારી અપીલો ચૂકવવાનો અધિકાર છે. મોટા અપરાધીઓનો

ધન્સાદ્ તેઓ કરે છે. ફાંસીની શિક્ષા કરવાનો જડજનેને અધિકાર છે, પરંતુ હાઇ કોર્ટની મંજૂરી મળેથી ફાંસી દેવામાં આવે છે. એવાં મોટા ફોજદારી કામની તપાસ વખતે તેમની જોડે ધન્સાદ્ કરવામાં જરૂરીઓ અને આસેસરો રાખવામાં આવે છે માજિસ્ટ્રેટના ફોજદારી ફેસલા ઉપર થયેલી અપીલો ચૂકવવામાં જરૂરીઓ કે આસેસરો હોતા નથી. ન્યાય ખાતાની તમામ કચેરીઓ (હરકોષ દીવાની અને ફોજદારી કોર્ટો) માથે હાઈ કોર્ટ છે. મુખ્યાલ્ય ધલાકાની હાઈ કોર્ટને તાળે સિંધ પ્રાંત નથી (કેમકે તે નોન-રેગ્યુલેશન પ્રાંત છે), તથા તાળેદાર દેશીરાજ્યો ઉપર પણ તેમનો અખતાર ચાલતો નથી.

ખીજ વર્ગના સર્જાડિનેટ જડજનેને એક હજાર રૂપિયા લગીના દાવા ચૂકવવાનો અખતાર છે, અને પહેલા વર્ગના સર્જાડિનેટ જડજનેને એક હજાર ઉપરાંતથી માંડીને એક લાખ અને તેથી વધારે રકમ સૂધીના દાવા ચૂકવવાનો અધિકાર છે. ખીજ વર્ગના સર્જાડિનેટ જડજનેના ફેસલા પર ડિસ્ટ્રિક્ટ જડજનેને અપીલ થઈ શકે છે. એવી અપીલ તેઓ પડે સાંભળે છે, અથવા તેનો ચૂકાદો કરવાનું કામ પોતાના તાળાના પહેલા વર્ગના સર્જાડિનેટ જડજનેને સોંપે છે. દાવાની રકમ રૂ. ૫૦૦૦) ની અંદર હોય છે તેવારે પહેલા વર્ગના સર્જાડિનેટ જડજનેના ફેસલા પર ડિસ્ટ્રિક્ટ જડજનેને અપીલ થઈ શકે છે, અને કાયદાની તકરાર હોય તોજ ડિસ્ટ્રિક્ટ જડજને ચૂકવેલી અપીલ પર હાઈ કોર્ટને અપીલ થઈ શકે. એ ઉપરાંતની રકમના દાવાની અપીલ થઈ શકે. એ ઉપરાંતની રકમના દાવાની અપીલ હાઈ કોર્ટને બહારો બહાર કરવી જોઈએ. દશ હજાર અથવા તે કરતાં વધારે રૂપિયાની રકમના દાવાની અપીલ પર ઇંગ્લાન્ડની પ્રિવિ કાઉન્સિલને અપીલ થઈ શકે. પહેલા વર્ગના સર્જાડિનેટ જડજનેને રૂ. ૫૦૦) લગીના અને ખીજ વર્ગના સર્જાડિનેટ જડજનેને રૂ. ૫૦) લગીના નાના નાના દાવા ચૂકવવાનો અધિકાર સરકાર આપી શકે એવો કાયદો છે, અને એ અધિકાર મળેથી તેમના ફેસ-

લાપર અપીલ નથી. રમોલ કાઝ કોર્ટના જડ્જો નાની રકમના કજીઆ ચૂકવે છે અને તેમના ફેસલાપર પણ અપીલ નથી.

દીવાની અદાલતોમાં હરકોઈ માણસ દાવો કરી શકે છે અને હરકોઈ માણસપર દાવો થઈ શકે છે તેમ સરકાર દાવો કરી શકે છે અને સરકારપર દાવો થઈ શકે છે; અને ન્યાયાધીશોના ઠરાવ ગરીબમાં ગરીબ માણસને માન્ય કરવા પડે છે તેમ સરકારને પણ માન્ય કરવા પડે છે; સરકારે મંજૂર કરેલા જેટલા પ્રજાને લાગુ પડે છે તેટલાજ સરકારના નોકરોને લાગુ પડે છે.

આખા હિંદમાં બધાને લાગુ પડે એવો ફ્રાન્સદારી કાયદો ઠરાવી તે અમલમાં લાવવાને સરકાર પ્રયત્ન કરે છે તેથી પ્રજાના જનમાલનું સંરક્ષણ ઠીક થાય છે. એ કાયદાને લીધે તથા અપરાધ કરી દેશી રાજ્યોમાં કે સરકારી ખીજા પ્રાંતોમાં નાશી જઈ બચી જઈ શકાતું નથી તેથી આગલા વખત કરતાં હમણા અપરાધોનો અટકાવ વધારે થાય છે અને ગુનેહગારો યોગ્ય શિક્ષા પામે છે, દેશી રાજ્યોમાં લૂટનારાને તથા બારવટીઆને પકડી સજા કરવામાં ઇંગ્લેન્ડ સરકાર મદદ કરે છે. દરેક ફ્રાન્સદારી કોર્ટની ફેટલી રના છે તે કાયદામાં ઠરાવ્યું છે તથા પ્રત્યેક ન્યાયાધીશ કયા ગુનાહ ચૂકવી શકે તેઓના વર્ગ પાડ્યા છે. પોલીસે ગુનાહાની તજવીજ શી રીતે કરવી, અપકૃત્યોનો અટકાવ કેવી રીતે કરવો, ગુનેહગારોને ન્યાયાધીશોની રૂબરૂ શી રીતે હાજર કરવા, અપીલો શી રીતે કરવી, વગેરે બાબતોની વ્યવસ્થા ઠરાવી છે. પ્રતિવર્ષમાં કેટલા અને કેવા પ્રકારના અપરાધો બન્યા અને તેમાંના કેટલા પકડાયા, ચોરાયલો માલ કેટલો જડ્યો વગેરેની તજવીજ કરી પોલીસના કામ પર ખૂબ તપાસ સરકાર રાખે છે. કાયદાનો અમલ બરોબર થાય છે અને પોલીસ તથા ન્યાય કરનારા યોગ્ય રીતે વર્તે છે તેની દેખરેખ હાઈ કોર્ટ રાખે છે તથા જ્યાં હાઈ કોર્ટનો અધિકાર નથી ત્યાં કમિશનર રાખે છે. ગવર્નર-જનરલને, ગવર્નરોને, તથા ખીજા મોટા નાના તમામ અધિ-

કારીઓને કાયદાથી અમુક અધિકાર મળેલો છે તે પ્રમાણે તેઓ અમલ કરે છે.

આગળ મુંબઈ, મદ્રાસ તથા બંગાળના જૂદાં જૂદાં સૈન્ય હતાં. પણ હાલમાં લશ્કરની વ્યવસ્થા જૂદી રીતે કરી છે. આખું હિંદી સૈન્ય બે ભાગમાં વેંહયાયલું છે—ઉત્તર સૈન્ય જેમાં ૧૩૦,૦૦૦ સિપાહીઓ છે, જેમાંનું ૪૧૦૦૦ બ્રિટિશ સિપાહી છે, ૮૭,૫૦૦ દેશી સિપાહી છે અને ૧૫૦૦ બ્રિટિશ અમલદારો છે; દક્ષિણ સૈન્ય જેમાં ૧૦૫,૦૦૦ સિપાહીઓ છે, તેમાં ૩૪,૫૦૦ બ્રિટિશ સિપાહીઓ, ૬૮૦૦૦ દેશી સિપાહીઓ અને ૧૨૦૦ અંગ્રેજ અમલદારો છે. આ પ્રમાણે ૨૩૫,૦૦૦ નું હિંદી લશ્કર છે, જે હિંદની વસ્તી તથા વિસ્તારના પ્રમાણમાં બહુજ નાનું છે. એનો ખર્ચ દર વરસે ૨૭ કરોડ રૂ. થાય છે.

વળી વૉલન્ટિયર સૈન્ય પણ છે. તેમાં હિંદમાં વસ્તી યુરોપીયનો, યુરેઝીયનો અને થોડાક પાર્સીઓ છે. તેમને કશો પગાર મળતો નથી. લડાઈ સમયે તેમનું કામ શેહેરો, રેલ્વે વગેરેનું રક્ષણ કરવાનું છે. તેની સંખ્યા ૩૬૦૦૦ ની છે.

ઇમ્પિરયલ સર્વિસ ફોર્સ નામનું એક અગત્યનું સૈન્ય છે. તેમાં દેશી રાજ્યના સિપાહીઓ છે, તેમને બ્રિટિશ અમલદારો કવાયદ આપે છે, પણ તે દેશી રાજ્યના તાબામાં છે, અને લડાઈ સમયે બાદશાહી લશ્કર સાથે જોડાય છે. એવા ૨૫૦૦૦ સિપાહીઓ છે.

વાવ્ય સરહદ પ્રાંતમાં ત્યાંના રહીશોનું એક નાનું લશ્કર બનાવ્યું છે. તેને ટ્રાઇગલ મિલિશ્યા કહે છે. તેમને પણ સારી કવાયદ આપી છે. તેનું કામ તે પ્રાંતમાં શાન્તિ જાળવવાનું છે. લડાઈ સમયે તે પણ બાદશાહી લશ્કર સાથે શામેલ કરવામાં આવે છે.

વાવ્ય સરહદથી હંમેશા પરદેશીઓ હિંદ પર ચઢી આવતા. ત્યાં હવે રેલ્વે, રસ્તાઓ તથા મજબુત કિલ્લેબંદી કરવામાં આવી છે. વળી જખરદસ્ત અંગ્રેજી તથા દેશી લશ્કર પંજાબમાં રાખ્યું છે, જે સરહદ પર તરત જઈ શકે છે.

એ બધાં સૈન્યનો વડો અમલદાર કમાન્ડર-ઇન-ચીફ ઓફ ઇન્ડિયા કહેવાય છે અને તે ગવર્નર જનરલની કૉન્સિલનો સભાસદ છે.

પશ્ચિમે કેપ આર્ વુડ હોપથી પૂર્વે માગેલનની સામુદ્રધુની પર્યંત સાગરોમાં ફરનારાં વહાણોનું રક્ષણ કરવાને નૌકા સૈન્ય લાતું હિંદ સરકારે નૌકા સૈન્ય રાખ્યું છે તેના ઉપરીને નૌકા સૈન્યનો કમાન્ડર-ઇન-ચીફ કહે છે.

સરકારી મકાનોની સંભાળ લેવી, નવાં બાંધવાં, રસ્તા, રેલ્વે, સરકારી બાંધકામ નહેરો અને પૂલો વગેરે તમામ બાંધકામને સારું એન્જિનીઅરનું ખાતું છે તેને પબ્લિક વર્ક્સ ડીપાર્ટમેન્ટ કહે છે.

હમણા રેલ્વેનો વિસ્તાર શુમારે ૨૫,૫૨૮ મૈલ જેટલો છે અને દર વર્ષે એમાં ઉમેરો થતો જાય છે. કેટલીક રેલ્વે ખાનગી કંપનીઓની બાંધેલી છે, કેટલીક દેશી રાજ્યોની છે, અને કેટલીક સરકારી છે. સને ૧૮૮૫ની સાલની આખર લગીમાં રેલ્વે પાછળ ૨૪૯ કરોડ રૂપિયાથી વધારે ખર્ચ થયો હતો. હિંદમાં જે રેલ્વે કંપનીઓએ રેલ્વે બાંધેલી છે તેઓને દર વર્ષે દર સેંકડે ચાર કે પાંચ ટકાના વ્યાજની હિંદ સરકારે બાંહેધરી આપી છે. એટલું વ્યાજ ન ઉપજે તો સરકારે તે ખોટ ભરી આપવી જોઈએ. પરંતુ એ ખોટની રકમ રેલ્વે કંપનીને ખાતે ઉધારવામાં આવે છે અને રેલ્વે કંપનીએ એ તે પાછી આપવી જોઈએ. વધારે વ્યાજ ઉપજે છે તો કંપનીને ખાતે ઉધારેલી રકમ વસૂલ થતાં સુધી વધારાની કુલ રકમ સરકાર લે છે, અને તેમાંથી ચાર પંચમાશ પોતે રાખી એક પંચમાશ કંપનીને આપે છે.

પ્રજાને કેળવણી આપવાનું કામ કરવાને કેળવણી ખાતું છે.

આખા હિંદના કેળવણી ખાતાના ઉપરી અમલદાર કેન્ડીશન લાતું ને ડિરેક્ટર-જનરલ આર્ એજ્યુકેશન કહે છે. ઇલાકાના ઉપરી અધિકારીને ડિરેક્ટર આર્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન કહે છે. ઇંગ્લેન્ડ ભાષાવડે સામાન્ય કેળવણી આપવાને સ્કૂલો

અને કાલેજો છે. વૈદ્યકવિદ્યા શીખવવાને કેટલાંક મોટાં શહેરોમાં મેડિકલ કોલેજો છે; એન્જિનીઅરનું કામ શીખવવાને એન્જિનીઅરિંગ કોલેજો છે; કાયદા ભણવાને લૉ કલાસો, અને હુનરો શીખવવાને હુનરશાળાઓ રચાપેલી છે. દેશી ભાષાઓમાં કેળવણી આપવાનું કામ શીખવવાને ટ્રેનિંગ કોલેજો છે, અને દેશી ભાષાવડે બાળકો અને બાળકીઓને પ્રાથમિક કેળવણી આપવાને હુનરો નિશાળો છે. સારાં પુસ્તકો રચનારાને યોગ્ય ઉત્તેજન મળે છે, તથા ખાનગી નિશાળોને નાણાંની બક્ષિશ મળે છે.

સરકારી નોકરોને તથા રૈયતને ઓસડ કરવાને વૈદ્યકખાતુ, શીળી કહાડવાને શીતળા ખાતું, અને લોકોની વૈદ્યક વગેરે સ્વાતાં. આરોગ્યતા ન બગડે તે માટે સેનેટરીખાતું છે.

લોકોના ખપને માટે જોઈતા રૂપિયા અને પૈસા પૂરા પાડવાને સરકારી ટંકશાળ છે તેમાં રૂપિયા અને પૈસા ટંકશાળ. પાડવામાં આવે છે.

સર્વથી મોટા ખાતામાંનું એક ટપાલ ખાતું છે તે આપણા કાગળો, પુસ્તકો, મનીઆર્ડરો, વગેરે લઈ જાય છે ટપાલ સ્વાતું. અને પહોંચાડે છે, આપણે બચાવેલાં નાણાં બચાવે રાખે છે અને આપણે સાડ સરકારી લોન ખરીદે છે. હમણા લગભગ દરેક ગામડામાં ટપાલની ગોઠવણ કરી છે તેથી હિંદને એક છેડેથી બીજે છેડે આપણા કાગળો વગેરે ઉતાવળે અને સહી સલામત જઈ શકે છે. એ ખાતાના સૈથી ઉપરી અમલદારને ડિરેક્ટર-જનરલ આવ્ ધ પોસ્ટ ઓફિસ આવ્ ઇન્ડિયા કહે છે.

વળી તારખાતું પણ તાર મારફતે સંદેશા પહોંચાડવાનું તથા નાણાં પહોંચાડવાનું કામ કરે છે. તારસ્વાતું

ખેડુતને કેટલી વિધેાટી ભરવાની તે ઠરાવી આપવાને માપણી ખાતું, ખેતીના કામપર દેખરેખ રાખવાને, ખેડુતોને રાજ્યના બીજાં નવાં બીજ આપી તથા ખેતીની નવી પદ્ધતિઓ સ્વાતાં બતાવી મદદ કરવાને, અને હિંદની અંદરના તથા

બહારનાં વેપાર સંબંધી હકીકતો પ્રસિદ્ધ કરવાને ખેતીવાડી અને વ્યાપાર ખાતું, લશ્કરોને ખોરાક તથા લૂગડાં પૂરાં પાડવાને કેમિસેરિઅટ ખાતું, જંગલોમાંનાં ઝાડોનું રક્ષણ કરવાને જંગલ ખાતું, મીઠું, દારૂ, આદિ વસ્તુઓપર લેવાતી જકાતની દેખરેખ રાખવાને કસ્ટમ ખાતું, વગેરે ખીજાં અનેક ખાતાં છે.

હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થામાં દરેક ગવર્નમેન્ટના હાથ હેઠે સેક્રેટરી અટ ખાતું છે. બધા હુકમો અને ઠરાવો સેક્રેટરી-સેક્રેટરિઅટ. ઓની સહીથી બહાર પડે છે. એ કચેરીમાં સ્થાનિક અમલદારોના અનેક પ્રકારના રીપોર્ટો આવે છે અને તેઓની વ્યવસ્થિત રચના કરવામાં આવે છે. હિંદની વરિષ્ઠ સરકારના એ ખાતામાં સાત શાખાઓ છે તેઓમાંની પ્રત્યેકને રાજ્યનું જુદું જુદું ખાતું સોંપેલું છે. એ શાખાઓના ઉપરી અધિકારીઓને અનુક્રમે પરદેશ ખાતાનો સેક્રેટરી, સ્વદેશ ખાતાનો સેક્રેટરી, મહેસૂલ અને ખેતી ખાતાનો સેક્રેટરી, વસૂલાત ખાતાનો સેક્રેટરી લશ્કરી ખાતાનો સેક્રેટરી, સરકારી બાંધકામ ખાતાનો સેક્રેટરી, અને કાયદા બાંધનારા ખાતાનો સેક્રેટરી કહે છે. ઇલાકામાં અને લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરોના તથા મુખ્ય કમિશનરોના તાબાના પ્રાંતોમાં એજ ધોરણે સેક્રેટરીઓની આક્રિસો છે. પરંતુ સેક્રેટરીઓની સંખ્યા એકથી ત્રણ કે ચાર લગી માત્ર હોય છે. દરેક સેક્રેટરીના હાથ નીચે અંડર સેક્રેટરી હોય છે, ગવર્નર-જનરલને તથા ગવર્નરોને પોતપોતાના ખાનગી (પ્રાઇવેટ) સેક્રેટરીઓ હોય છે તેઓ એનાથી જુદા છે.

મોટાં નાનાં શહેરોમાંનું તથા તાલુકામાંનું કેટલુંક સ્થાનિક કામ કરવાને મ્યુનિસિપાલિટીઓ તથા લોકલ બોર્ડો છે; મ્યુનિસિપાલિટીઓ ઉપજ, ખર્ચ તથા વહીવટનો અધિકાર તેઓને તથા લોકલબોર્ડો. કાયદાથી મળ્યો છે. સને ૧૮૫૧-૫૨ માં મ્યુનિસિપાલિટીઓની સંખ્યા સુમારે ૭૫૫ હતી. તેઓમાં ૧,૫૭૪૨,૫૮૧ માળખા વસતાં હતાં અને રૂ. ૯,૮૭,૬૭, ૭૪૦ ની

ઉપજ થઇ હતી. કેટલીક મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં કમિશનરોની અમુક સંખ્યાને લોકો દરાવે છે.

સને ૧૯૧૦-૧૧ ની સાલમાં બ્રિટિશ હિંદની કુલ ઉપજ રૂ.

૧,૧૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ થઇ હતી. એથી દેશી રાજ્યોની

હિંદ સરકારની વરતી બાદ કરતાં બ્રિટિશ હિંદમાં વસનાર પ્રત્યેક

ઉપજ આદમી દીઠ કર દર વરસે ચાર રૂપિયા આવે છે.

એ ઉપજ નીચે પ્રમાણે હતી.

ઉપજ	રૂપિયા
જમીનના ગણોતના.....	૩૧.૭૧
રેલવેના	૧૮.૮૪
એકેસાઈસ (દારૂ વગેરે)	૧૦.૨૪
કસ્ટમ્સ	૮.૬
અક્રીણુ	૬.૮૮
પોસ્ટ ઓફીસ, તાર,	૪.૬૦
ટંકશાળ, રેલવે, નહેરો,	૫.૪૦
મીઠું,.....	૫.૮

જમીનનું ગણોત માણસ દીઠ દર વરસે બંગાળમાં એક, મદ્રાસ પ્રેસિડેન્સીમાં દોઢ, અને મુમ્બાઈ પ્રેસિડેન્સીમાં સવાળે રૂપિયા આવે છે. ખર્ચ જેતાં અક્રીણુ પરનો કર હિંદને આપવો પડતો નથી, કારણ કે લગભગ તમામ અક્રીણુ ચીન જાય છે. પણ હવે અક્રીણુનો ખર્ચ બંધ પડતો જાય છે અને થોડાં વરસમાં તદ્દન બંધ પડશે. સેંકડે પંચોતર ટકા મીઠું હિંદમાં બનાવવામાં આવે છે અને બાકીનું યુરોપથી આવે છે, મીઠાપરનો કર દર મણે અઢી રૂપિયા છે. દર વરસે માણસ દીઠ સુમારે સાડા પાંચ શેર મીઠું ખર્ચે છે તેથી મીઠાપરનો કર માથાદીઠ લગભગ ચાર આના આવે છે. સ્ટાંપ તથા આબકારીની ઉપજનો બોલો જો લોકો કોર્ટોમાં કજીઆ લેડે છે અને દારૂ વગેરે માદક પદાર્થોનો ઉપયોગ કરે છે તેઓના ઉપર મુખ્યત્વે પડે છે. હ-

મણા તમાકુપર કર લેવામાં આવતો નથી, અશીષુપરનો કર બાદ કરીએ તો સને ૧૯૦૦-૧૯૦૧ માં કરવેરાનું ઉત્પન્ન રૂ. ૧,૦૫,૨૫,૫૦,૭૩૫ થયલું ગણાય, એમાં લોકલ ફંડ અથવા મ્યુનિ-સિપલ કરવેરાનો સમાવેશ થતો નથી. બ્રિટિશ હિંદની વસ્તીનો ભાગ્યે ત્રીજો ભાગ ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડમાં વસે છે. તોપણ ત્યાં લગભગ સીતેર કરોડ રૂપિયા કરવેરાથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાંના લોકોને માથે બારે સ્થાનિક કરવેરા પડે છે તે તો જુદા.

હવે એ ઉપજ શેમાં ખરચાઈ હતી તે જોઈએ. ખર્ચની વિગત સર્વ નીચે પ્રમાણે:—

નીચે

રૂપિયા.

મહેસૂલ ખાતે..... ૧૧,૩૨,૮૫,૧૧૫

વ્યાજખાતે..... ૩,૨૦,૮૪.૧૬૦

પોસ્ટ આફીસ, તાર તથા ટંક-

શાળ ખાતે ૭,૭૩,૬૪,૬૦૦

સિવિલ ખાતાના પગાર તથા

ખર્ચ ખાતે..... ૧૬,૪૫,૭૪,૩૩૦

પરચુરણ સિવિલ ખર્ચ ખાતે ૫,૯૮,૦૮,૫૫૦

ફકાળ ટાળવા ખાતે તથા વીમા ખાતાના

ખાતાના ૬,૨૩,૪૫,૧૬૦

રેલવે, નહેરો, વગેરે પાંધકામ

ખાતે..... ૩૬,૫૩,૫૩૨૬૫

લશ્કરી ખાતાના..... ૨૨,૬૨,૪૧,૬૮૫

વિશેષ ખચાવનાં કામો ખાતે ૧,૦૨,૬૭૦

કુલ. ૧,૧૦,૧૧,૬૦,૪૮૫

મહેસૂલ ખાતે જે ખર્ચ થાય છે તેમાં જમીનનું ગણાત ઉપ-રાવવાના, અશીષુ અને મીઠું પકવવાના, જકાત, જંગલ, અને ખીખી

ખાતાંના ખર્ચનો, અર્થાત્ મુખ્ય વેરા ઉધરાવવાના ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે. રેલવે તથા નહેરો બાંધવાને, દુકાળ પડે તેવારે લોકોનું દુઃખ ટાળવાને, દેશનું રક્ષણ કરવાને, અને બીજાં કારણોથી સરકારે જે નાણાં કરજે લીધાં છે તેનું વ્યાજ આપવું પડે છે. હિંદને માથે સરકારી દેવું સને ૧૮૮૫ માં ૧૬૨ કરોડ રૂપિયા હતું. ઇંગ્લાંડને ૮૦૦ કરોડ રૂપિયાનું દેવું છે. હિંદના દેવાનું વ્યાજ ત્રણથી ચાર ટકા છે. એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે એ વ્યાજને પેટે હિંદના પ્રત્યેક માણસને વરસે આસરે છ આના આપવા પડે છે. એ વ્યાજે લીધેલાં નાણાંનો શુભારે ત્રીજો ભાગ માત્ર હિંદના દેશી-ઓએ ધીરેલો છે. ટપાલ, તાર, અને ટંકશાળ ખાતાંના ખર્ચની રકમ એ ખાતાંના નોકરોના તથા તેઓ લોકોનું કામ કરે છે તેના ખર્ચમાં વપરાય છે. સિવિલ ખાતાંના પગાર તથા ખર્ચ ખાતાની રકમ એ ખાતાંના તમામ દેશી તથા યુરોપી નોકરોના પગાર ખાતે તથા દીવાની અને ફાજદારી કોર્ટોના ખર્ચ ખાતે વપરાય છે. એમાં પોલીસ, જલ, પોલિટિકલ, કેળવણી, વૈદ્યક, તથા બીજાં નાનાં ખાતાનાં ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે. ફક્ત કેળવણી ખાતે સરકારને દરવરસે લગભગ પોણાએ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થાય છે, પરંતુ રણ સિવિલ ખર્ચની રકમ દેશી રાજ્યોના વંશજોનાં પેન્સન ખાતે, સિવિલ ખાતાંના કામદારોનાં પેન્સન તથા અલાવન્સ ખાતે, ધર્માદા બક્ષિસો ખાતે જંગલી પ્રાણીઓને મારી નાંખવા સાડી ઇનામ ખાતે, સરકારી ઓફિસોમાં કાગળ વગેરે લખવાનાં સાહિત્યો પૂરાં પાડવાના તથા છપામણી ખાતે તથા બીજા ખર્ચ ખાતે વપરાય છે. યુરોપમાં પગાર, પેન્શન, ખરીદેલો સામાન, લોનનું વ્યાજ, વગેરે ખાતે રૂપિયાને બદલે સોના નાણાં આપવું પડે છે તેના વટાવ ખાતે લગભગ ચાર કરોડ રૂપિયા થાય છે. દુકાળ પડવાનો સંભવ જણાય તેવારે અથવા દુકાળ અટકાવવાને બાંધકામો કરાવવાં પડે તે ખાતેના ખર્ચ પેટે દરવરસે લગભગ આઠ લાખ રૂપિયા જુદા રાખવામાં આવે છે. સને ૧૮૭૬-૭૮ માં મદ્રાસ અને

સંયુક્ત પ્રતિભાં તથા સને ૧૮૯૯-૧૯૦૧ માં મુંબાઈ ઇલાકામાં અને હિંદના બીજા ભાગોમાં દુકાળ પડ્યો હતો ત્યારે સરકારે લગભગ તે તે સાલમાં બે કરોડ રૂપિયાના મહેસૂલની છૂટ મુકી હતી અને લોકોને અન્ન પૂરું પાડવામાં તથા બાંધકામ કરાવવામાં શુભારે આઠ કે નવ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા. સરકારી રેલવે તથા નહેરોના ચાલુ ખર્ચ ખાતે અને અમુક વ્યાજ આપવાની સરકારે આપેલી બાંહેધરીથી રેલવે કંપનીઓએ ખરચેલી રકમોના વ્યાજ ખાતે લગભગ સાડીછત્રીસ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થાય છે. હિંદના રક્ષણને અર્થે તથા દેશની અંદર સલાહશાંતિ રાખવાને શુભારે ૨,૦૬,૦૦૦ દેશીઓનું તથા ૭૩,૦૦૦ યુરોપીઓનું લશ્કર રાખવું પડે છે તેનો ખર્ચ લગભગ તેવીશ કરોડ રૂપિયા થાય છે. લાંડનમાં હિંદ ખાતાના સ્ટેટ સેક્રેટરી, તેની કૌન્સિલ, તેમના તાબાના આંશિસો વગેરેનો ખર્ચ વરસે શુભારે પચીસ લાખ રૂપિયા થાય છે.

સમાપ્ત.

